

ISTORIE
CONTEMPORANĂ

Paul Bede Johnson (născut în 1928 la Manchester) este un bine-cunoscut ziarist și istoric englez. A studiat la Stonyhurst College, apoi la Magdalen College (Oxford). S-a afirmat ca jurnalist în anii '50, la *The New Statesman*. În anii '70 a început să aibă concepții tot mai conservatoare; pe fundalul problemelor economiei britanice, s-a opus mișcării sindicale. Susținător al lui Margaret Thatcher, a devenit unul dintre consilierii ei și i-a scris o serie de discursuri. Din 1981 până în 2009 a deținut o rubrică în *The Spectator*. S-a preocupat de problemele și evenimentele care indicau, în opinia sa, declinul general, de la educație la practicarea religiei și comportamentul social. A scris regulat în *The Daily Telegraph* și într-o serie de publicații americane (*The New York Times*, *The Wall Street Journal*, *Commentary*, *The National Review*). În anul 2006, Johnson a primit din partea președintelui George W. Bush The Presidential Medal of Freedom.

Autor prolific, a abordat cu talent și vervă cele mai diverse subiecte. Printre titlurile sale se numără: *The Offshore Islanders: A History of the English People* (1972), *Elizabeth I: A Study in Power and Intellect* (1974), *The Life and Times of Edward III* (1974), *Pope John XXIII* (1975), *A History of Christianity* (1977), *Ireland: A Concise History from the Twelfth Century to the Present Day* (1981), *Pope John Paul II and the Catholic Restoration* (1982), *A History of the Modern World from the 1920s to 1990s* (1983; *O istorie a lumii moderne: 1920–2000*, ed. adăugită, Humanitas, 2003; reed. 2005, 2014), *A History of the Jews* (1987; *O istorie a evreilor*; Humanitas, 2015), *Intellectuals* (1988; *Intelectualii*, Humanitas, 1999; reed. 2006, 2011, 2015), *To Hell with Picasso and Other Essays* (1996; *La naiba cu Picasso și alte eseuri*, Humanitas, 2012), *A History of the American People* (1997), *Napoleon* (2002), *The Vanished Landscape: A 1930s Childhood in the Potteries* (2004; *Peisajul dispărut: Anii copilăriei mele*, Humanitas, 2013); *Churchill* (2009; Humanitas, 2017), *Jesus: A Biography from a Believer* (2010; *Viața lui Isus povestită de un credincios*, Humanitas, 2011), *Socrates: A Man for Our Times* (2011; *Socrate: Un om pentru timpurile noastre*, Humanitas, 2013), *Darwin: Portrait of a Genius* (2012; *Darwin: Portretul unui geniu*, Humanitas, 2018), *Mozart: A Life* (2013; *Mozart: O viață*, Humanitas, 2015), *Stalin* (2014; Humanitas, 2014).

PAUL JOHNSON
O ISTORIE
A LUMII MODERNE
1920–2000

Traducere din engleză
de LUANA SCHIDU

 HUMANITAS
BUCUREȘTI

*Această carte este dedicată
memoriei tatălui meu,
W.A. Johnson, artist, dascăl și entuziast*

Mulțumiri

Dintre numeroasele instituții și persoane particulare cărora le sînt îndatorat, aș vrea să mulțumesc în mod special American Enterprise Institute for Public Policy Research din Washington, care mi-a oferit ospitalitate ca cercetător rezident; doctorului Norman Stone, care mi-a citit manuscrisul și a corectat multe greșeli; editorului meu de la Weidenfeld, Linda Osband; redactorului de carte, Sally Mapstone și fiului meu mai mare, Daniel Johnson, care a lucrat și el la manuscris.

„Le vei paște pe ele cu toiag de fier;
ca pe vasul olarului le vei zdrobi!
Și acum, împărați, înțelegeți!
Învățați-vă toți, care judecați pământul!“

Psalmii, 2: 9–10

O lume relativistă

Lumea modernă a început la 29 mai 1919, când fotografiile unei eclipse de soare, făcute pe insula Principe, lângă coasta de vest a Africii și la Sobral, în Brazilia, au confirmat adevărul unei noi teorii a universului. De jumătate de secol devenise evident că se cereau aduse modificări serioase cosmologiei newtoniene, bazate pe liniile drepte ale geometriei euclidiene și pe noțiunea de timp absolut a lui Galilei. Ea stătuse în picioare mai bine de două sute de ani. A fost cadrul în care s-au manifestat Iluminismul european, revoluția industrială și vasta expansiune a cunoașterii umane, a libertății și a prosperității care a caracterizat secolul al XIX-lea. Dar telescoapele din ce în ce mai puternice au revelat anomalii. De exemplu, mișcările planetei Mercur deviau cu un arc de patruzeci și trei de secunde pe secol față de traiectoria prevăzută de legile fizicii newtoniene. De ce?

În 1905, un evreu german în vîrstă de douăzeci și șase de ani, Albert Einstein, care lucra pe atunci la biroul elvețian de brevete din Berna, publicase o lucrare „Asupra electrodinamicii corpurilor în mișcare“, care a devenit cunoscută sub numele de Teoria Specială a Relativității.¹ Observațiile lui Einstein legate de felul în care, în anumite circumstanțe, lungimile păreau să se contracte și ceasurile să-și încetinească mersul sînt analoage efectelor perspectivei în pictură. De fapt, descoperirea că spațiul și timpul sînt niște termeni de măsură mai degrabă relativi decît absoluți este comparabilă, ca efect asupra modului în care percepem lumea, cu prima folosire a perspectivei în artă, care a avut loc în Grecia, în anii 500–480 î. Cr.²

Originalitatea lui Einstein, mergînd pînă la geniu și eleganța ciudată a argumentației sale, pe care colegii o comparau cu un soi de artă, au stîrnit un interes crescînd în întreaga lume. În 1907, el a publicat o demonstrație a faptului că orice masă are energie, exprimată în ecuația $E = mc^2$, în care epoca ulterioară a văzut startul în cursa pentru bomba atomică.³ Nici măcar izbucnirea războiului în Europa nu i-a putut împiedica pe oamenii de știință să-l urmeze în căutarea unei Teorii Generale a Relativității, atocuprinzătoare, care să acopere cîmpurile gravitaționale și să ducă la o revizuire completă a fizicii newtoniene. În 1915, la Londra a sosit vestea că reușise. În primăvara următoare, pe cînd britanicii își pregăteau marea și catastrofa ofensivă de pe Somme, importanta lucrare a fost strecurată pe ascuns

prin Olanda și a ajuns la Cambridge, unde a fost primită de Arthur Eddington, profesor de astronomie și secretar al Societății Regale de Astronomie.

Eddington a făcut publică realizarea lui Einstein într-o comunicare științifică din 1918 pentru Societatea de Fizică, intitulată „Gravitația și principiul relativității“. Dar el a insistat, pornind de la esența metodologiei lui Einstein, că ecuațiile acestuia trebuie verificate prin observație empirică și a elaborat el însuși trei teste specifice în acest scop. Cel mai important era să se demonstreze că o rază de lumină tangentă la suprafața soarelui trebuie să fie înclinată cu un arc de 1,745 secunde — o deflecție gravitațională de două ori mai mare decât prevedea teoria newtoniană clasică. Experimentul includea fotografierea unei eclipse de soare. Următoarea avea să aibă loc la 29 mai 1919. Înainte de sfârșitul războiului, astronomul regal Sir Frank Dyson smulse de la un guvern hărțuit promisiunea finanțării cu 1 000 de lire sterline a unei expediții care să facă observații din insula Principe și din Sobral.

La începutul lui martie 1919, în seara dinaintea pornirii expediției, astronomii au stat de vorbă pînă tîrziu în biroul lui Dyson de la Observatorul Regal din Greenwich, proiectat de Wren în 1675–1676, pe cînd Newton încă mai lucra la teoria generală a gravitației. E.T. Cottingham, asistentul lui Eddington, care urma să-l însoțească, a pus cumplita întrebare: ce s-ar întîmpla dacă măsurătorile de pe fotografiile eclipsei nu vor arăta nici deflecția prevăzută de Newton, nici pe cea a lui Einstein, ci una *de două ori mai mare* decât a lui Einstein? Dyson a răspuns: „Atunci Eddington o să înnebunească și tu vei fi nevoit să te întorci singur acasă.“ Carnetul de însemnări al lui Eddington arată că în dimineața zilei de 29 mai a fost o furtună puternică în Principe. Norii s-au împrăștiat tocmai la timp ca să se poată vedea eclipsa, la ora 13:30. Eddington n-a avut la dispoziție decât opt minute pentru a opera. „Nu am văzut eclipsa, fiind prea ocupat să schimb plăcile [...]. Am făcut șaisprezece fotografii.“ Apoi, timp de șase nopți, a dezvoltat plăcile, cîte două pe noapte. În seara zilei de 3 iunie, zi pe care o petrecuse făcînd măsurători pe fotografii, s-a întors spre colegul său: „Cottingham, n-o să fii nevoit să te duci singur acasă.“ Einstein avusese dreptate.⁴

Expediția a confirmat două dintre experimentele lui Einstein, care au fost reconfirmate de W.W. Campbell în timpul eclipsei din septembrie 1922. Faptul că a refuzat să admită validitatea propriei sale teorii pînă nu s-a făcut și al treilea test („deplasarea spre roșu“) este o măsură a rigorii științifice a lui Einstein. „Dacă s-ar dovedi că acest efect nu există în natură“, îi scria el lui Eddington la 15 decembrie 1919, „atunci întreaga teorie ar trebui să fie abandonată“. De fapt, „deplasarea spre roșu“ a fost confirmată de Observatorul de la Mount Wilson în 1923, iar apoi dovezile empirice pentru demonstrarea relativității s-au acumulat constant, unul dintre exemplele cele mai izbitoare fiind sistemul gravitațional optic al quasarilor, identificat în 1979–1980.⁵ Eroismul profesional al lui Einstein nu a rămas neapreciat la

vremea lui. Pentru tînărul filozof Karl Popper și colegii săi de la Universitatea din Viena, „a fost o experiență importantă [...], una care a avut o influență notabilă asupra dezvoltării mele intelectuale“. „Ceea ce m-a impresionat cel mai mult“, scria Popper mai tîrziu, „a fost declarația clară a lui Einstein că nu va considera teoria sa validă dacă nu va trece anumite teste. [...] Era o atitudine complet diferită față de dogmatismul lui Marx, Freud, Adler și încă și mai mult al continuatorilor acestora. Einstein căuta experimente cruciale al căror acord cu predicțiile sale i-ar fundamenta teoria; în vreme ce un dezacord, după cum chiar el a scos în evidență cel dintîi, ar arăta că teoria sa nu este validă. Aceasta, simțeam eu, era atitudinea cu adevărat științifică.“⁶

Teoria lui Einstein, precum și mult mediatizata expediție a lui Eddington pentru a o testa au stîrnit un interes enorm în întreaga lume, în 1919. Nici o încercare de verificare științifică, nici înainte și nici după, nu a atras atîtea titluri în ziare și nu a devenit subiect universal de conversație. Tensiunea a crescut constant între luna iunie și anunțul efectiv că teoria fusese confirmată, ce a avut loc în cadrul unei întruniri a Societății Regale unde nu aveai loc să arunci un ac, ținută la Londra, în septembrie. Pentru A.N. Whitehead, care a fost de față, totul s-a desfășurat ca într-o tragedie greacă:

Noi eram corul care comenta hotărîrea destinului, dezvăluită în derularea unui incident suprem. Chiar și punerea în scenă avea ceva dramatic: ceremonialul tradițional, iar în fundal portretul lui Newton, amintindu-ne că cea mai mare dintre generalizările științifice avea să sufere acum, după mai bine de două secole, prima modificare...
O mare aventură a gîndirii ajunsese, în sfîrșit, la liman.⁷

Începînd din acel moment, Einstein a fost un erou al întregii lumi, solicitat de toate marile universități de pe glob, aclamat oriunde se ducea, figura sa gînditoare devenind familiară pentru sute de milioane de oameni — arhetipul filozofului genial, plin de naturalețe și distrat. Impactul teoriei sale a fost imediat, iar cumulativ, incommensurabil. Dar avea să ilustreze ceea ce Karl Popper a numit mai tîrziu „legea consecinței neintenționate“. Nenumărate cărți au încercat să explice clar cum schimbarea Teoria Generală conceptele newtoniene care, pentru oamenii obișnuiți, formau înțelegerea lumii înconjurătoare și a modului cum funcționa ea. Einstein însuși a rezumat-o astfel: „«Principiul relativității», în sensul său cel mai larg, este conținut în afirmația: Totalitatea fenomenelor fizice este de așa natură încît nu oferă nici o bază pentru introducerea conceptului «mișcării absolute»; sau, mai scurt, dar mai puțin precis: Nu există mișcare absolută.“⁸ Niște ani mai tîrziu, R. Buckminster Fuller avea să-i trimită o celebră telegramă artistului japonez Isamu Noguchi, explicînd ecuația-cheie a lui Einstein în exact 249 de cuvinte, o capodoperă de concizie.

Pentru majoritatea oamenilor însă, pentru care fizica newtoniană, cu liniile și unghiurile ei drepte, era ușor de înțeles, relativitatea nu a devenit

niciodată mai mult decât o vagă sursă de disconfort. Se sesiza că timpul absolut și spațiul absolut fuseseră detronate; că mișcarea era curbilinie. Dintr-o dată, nimic nu mai părea sigur în mișcările sferelor. „Vremile ieșitu-și-au din matcă“*, după cum observa trist Hamlet. Era ca și cum globul în rotație ar fi fost scos de pe axă și aruncat să plutească într-un univers care nu se mai conforma standardelor de măsurare obișnuite. La începutul anilor '20 a început să circule, mai întâi la nivel popular, credința că nimic nu mai era absolut: timpul și spațiul, binele și răul, cunoașterea și, mai presus de toate, valoarea. În mod greșit, dar probabil inevitabil, relativitatea se confunda cu relativismul.

Nimeni nu a fost mai mîhnit decât Einstein de acest mod greșit în care a fost înțeles. Era năucit de publicitatea și eroarea perpetue pe care părea să le provoace lucrarea sa. La 9 septembrie 1920 îi scria colegului său, Max Born: „Așa cum omul din legendă transforma în aur tot ce atingea, la fel tot ce mă privește pe mine se transformă într-un tărăboi în presă.“⁹ Einstein nu era un evreu practicant, dar credea într-un Dumnezeu. Credea cu pasiune în standardele absolute ale binelui și răului. Viața lui profesională era dedicată căutării nu numai a adevărului, ci și a certitudinii. Susținea că lumea poate fi împărțită în sfere subiective și obiective și că trebuie să putem face afirmații precise despre partea obiectivă. În sens științific (dar nu filozofic), era un determinist. În anii '20 el considera principiul de incertitudine din mecanica cuantică nu doar inacceptabil, ci și respingător. Tot restul vieții, pînă la moartea sa, în 1955, a căutat să-l combată încercînd să ancoreze fizica într-o teorie unificată a cîmpurilor. El îi scria lui Born: „Tu crezi într-un Dumnezeu care joacă zaruri, iar eu în legea și ordinea desăvîrșite într-o lume care există în mod obiectiv și pe care eu, într-un chip extrem de speculativ, încerc s-o înțeleg pe deplin. *Cred* cu tărie, dar sper că cineva va găsi o cale mai realistă ori mai degrabă o bază mai palpabilă decât mi-a fost mie dat să găsesc.“¹⁰ Dar Einstein nu a reușit să producă o teorie unificată, nici în anii '20, nici mai tîrziu. El a apucat să vadă cum relativismul moral, pentru el o boală, devenea o epidemie socială, după cum a apucat să-și vadă și fatala ecuație dînd naștere războiului nuclear. Au fost momente, spunea el spre sfîrșitul vieții, cînd și-a dorit să fi fost un simplu ceasornicar.

Apariția lui Einstein ca figură mondială în 1919 este o ilustrare izbitoare a dublului impact al marilor inovatori în știință asupra omenirii. Ei ne schimbă percepția asupra lumii fizice și sporesc măsura în care o stăpînim. Dar ne schimbă și ideile. Cel de-al doilea efect este adesea mai radical decât primul. Un geniu în știință influențează omenirea, în bine sau în rău, mult mai mult decât orice om de stat sau conducător militar. Empirismul lui Galilei a creat în secolul al XVII-lea fermentul filozofiei naturii, care a prefigurat

* Shakespeare, *Hamlet*, actul I, scena 5, traducere de Petru Dumitriu, în W. Shakespeare, *Opere*, vol. VII, ESPLA, București, 1959, p. 561 (n. t.).

revoluția științifică și pe cea industrială. Fizica newtoniană a format cadrul Iluminismului secolului al XVIII-lea, ajutând astfel la nașterea naționalismului modern și a politicii revoluționare. Noțiunea de supraviețuire a celui mai adaptat promovată de Darwin a fost un element-cheie atât în concep-tul marxist al luptei de clasă, cât și în filozofiile rasiste care au conturat hitlerismul. E drept, consecințele politice și sociale ale ideilor darwiniste nu s-au epuizat încă, după cum vom vedea în această carte. De asemenea, reacția publică la relativitate a fost una dintre principalele influențe formative pe parcursul istoriei secolului al XX-lea. Ea a acționat ca un cuțit, inabil mî-nuit de autorul ei, pentru a ajuta la desprinderea societății de pe pilonii tradi-ționali ai credinței și moralei culturii iudeo-creștine.

Impactul relativității a fost puternic mai cu seamă pentru că a coincis prac-tic cu receptarea publică a freudismului. La vremea cînd Eddington verifi-ca Teoria Generală a lui Einstein, Sigmund Freud avea deja cincizeci și ceva de ani. Cea mai mare parte a operei sale cu adevărat originale fusese crea-tă înainte de începutul secolului. *Interpretarea viselor* fusese publicată în 1900. Freud era o figură bine cunoscută și controversată în cercurile medi-cale și psihiatrice, întemeiase deja o școală proprie și se afla într-o spec-taculoasă dispută teologică cu principalul său discipol, Carl Jung, înainte de izbucnirea Primului Război Mondial. Dar abia la sfîrșitul războiului ideile sale au început să circule cu adevărat.

Cauza acestui fapt a fost atenția pe care prelungitele lupte în tranșee au atras-o asupra cazurilor de tulburare mintală datorată stresului: termenul popular era „șoc provocat de explozii“. Descendenți din familii nobile de militari, care se înrolaseră voluntari, luptaseră cu un curaj remarcabil și fuse-seră decorați de mai multe ori, clacau brusc. Nu puteau fi niște lași, nu erau nebuni. Freud oferise de mult, în psihanaliză, ceea ce părea a fi o alterna-tivă sofisticată la metodele „eroice“ de a vindeca bolile mintale, precum medicamentele, bătaia ori tratamentul cu șocuri electrice. Aceste metode fuse-seră folosite din plin, în doze din ce în ce mai mari, pe măsură ce războiul se prelungea, iar „vindecările“ durau din ce în ce mai puțin. Cînd era mărit șocul electric, oamenii mureau sub tratament sau preferau să se sinucidă decît să mai suporte asemenea chinuri, precum victimele Inchiziției. Furia postbelică a rudelor față de cruzimile practicate în spitalele militare, în spe-cial în secția de psihiatrie a Spitalului General din Viena, au determinat guver-nul austriac, în 1920, să instituie o comisie de anchetă care l-a consultat pe Freud.¹¹ Controversa care a urmat, deși nu a dus la nici o concluzie, i-a oferit lui Freud publicitatea internațională de care avea nevoie. Din punct de vedere profesional, 1920 a fost pentru el anul mării șanse, cînd s-a deschis la Berlin prima policlinică psihiatrică, iar discipolul și, mai tîrziu, biograful său, Ernest Jones, a lansat *Jurnalul Internațional de Psihanaliză*.

Și mai spectaculoasă însă, iar pe termen lung mult mai importantă, a fost descoperirea bruscă a operelor lui Freud de către intelectuali și artiști. După

cum spunea Havelock Ellis la vremea aceea, spre indignarea Maestrului, Freud nu era un om de știință, ci un mare artist.¹² După o experiență de optzeci de ani, metodele sale de terapie s-au dovedit, în ansamblu, niște eșecuri costisitoare, mai potrivite pentru a-i alina pe cei nefericiți decât pentru a-i vindeca pe cei bolnavi.¹³ Știm acum că multe dintre ideile principale ale psihanalizei nu au nici un temelie biologic. E adevărat, au fost formulate de Freud înainte de descoperirea legilor lui Mendel, a teoriei cromozomiale a eredității, înainte de recunoașterea erorilor metabolice înnăscute, a existenței hormonilor și a mecanismului impulsului nervos, care, toate, le-au infirmat. După cum a spus Sir Peter Medawar, psihanaliza este înrudită cu mesmerismul și frenologia: ea conține anumite scilipiri de adevăr, dar teoria generală este falsă.¹⁴ Mai mult, după cum pe bună dreptate nota la vremea aceea tânărul Karl Popper, atitudinea lui Freud față de dovada științifică era foarte diferită de a lui Einstein și înrudită mai degrabă cu a lui Marx. Departe de a-și formula teoriile cu un înalt grad de conținut specific care să invite la testarea empirică și la combaterea lor, Freud le-a făcut atotcuprinzătoare și greu, dacă nu chiar imposibil, de testat. Și, la fel ca adeptii lui Marx, când se isca o dovadă care părea să le contrazică, el își modifica teoriile pentru a le adapta la ea. Astfel, opiniile freudiene erau supuse unor continue transformări și osmoze, ca un sistem religios în perioada de formare. După cum era de așteptat, criticii din interior, precum Jung, erau tratați drept eretici; cei din afară, precum Havelock Ellis, drept infideli. Freud dădea de fapt semnele ideologului mesianic al secolului al XX-lea în cea mai rea ipostază a sa – și anume, o tendință constantă de a-i considera pe toți cei ce aveau o altă opinie ca instabili și ca avînd nevoie ei înșiși de tratament. Astfel, subaprecierea de către Ellis a statutului său științific a fost respinsă ca fiind o „formă de rezistență mult sublimată”¹⁵. „Înclinația mea“, îi scria el lui Jung cu puțin înainte de ruptura produsă între ei, „este să-i tratez pe colegii care opun rezistență exact așa cum îi tratăm pe pacienți într-o situație similară.”¹⁶ Două decenii mai târziu, tendința de a considera disidența o formă de boală mintală, conducînd la spitalizarea forțată, avea să înflorească în Uniunea Sovietică într-o nouă formă de represiune politică.

Dar dacă opera lui Freud avea un conținut științific sărac, ea avea în schimb mari calități literare și imaginative. Stilul lui în limba germană era magnetic și i-a adus cel mai mare premiu literar național, Premiul Goethe al Orașului Frankfurt. Era un bun traducător. Tălmăcirea în engleză a textelor freudiene existente a devenit o adevărată industrie în anii '20. Dar noile producții literare s-au înmulțit și ele, pe măsură ce Freud permitea ideilor sale să se extindă asupra domeniului tot mai vast al activității și experienței umane. Freud era gnostic. El credea în existența unei structuri ascunse a cunoașterii care, cu ajutorul tehnicilor propuse de el, putea fi detectabilă dincolo de suprafața lucrurilor. Punctul său de pornire era visul. Acesta nu era, scria el, „construit altfel decât simptomul nervos. Asemeni celui din urmă, el poate părea

bizar și fără sens, dar atunci cînd este examinat printr-o tehnică ușor diferită de metoda asocierii libere folosite în psihanaliză, se ajunge de la *conținutul său manifest* la *sensul său ascuns* sau la gîndurile sale latente.“¹⁷

Gnosticismul i-a atras întotdeauna pe intelectuali. Freud a oferit o varietate extrem de suculentă. Avea un imens talent pentru imagistica și aluziile clasice într-o vreme cînd toți oamenii educați se lăudau cu cunoașterea limbilor latină și greacă. A sesizat repede importanța acordată mitului de către noua generație de antropologi sociali, precum Sir John Frazer, a cărui *Creangă de aur* a început să apară în 1890. Sensul viselor, funcția mitului — în această infuzie tare Freud a adăugat poziunea atotpătrunzătoare a sexului, pe care el o găsea la baza celor mai multe forme de comportament uman. Războiul dezlegase limbile în privința sexului; în perioada de după război, au început să fie publicate în mod curent dezbateri despre sex. Sosise vremea lui Freud. Pe lîngă talent literar, avea și anumite aptitudini care făceau din el un ziarist senzațional. Era priceput în folosirea neologismelor. Putea inventa sloganuri uluitoare. Aproape la fel de des ca și contemporanul său, Rudyard Kipling, îmbogățea limba cu cuvinte și expresii: „inconștientul“, „sexualitate infantilă“, „complexul lui Oedip“, „complex de inferioritate“, „complex de culpabilitate“, „ego, id și super-ego“, „sublimare“, „psihologia abisală“. Unele dintre ideile sale remarcabile, precum interpretarea viselor sau ceea ce a devenit cunoscut ca „lapsusul freudian“, dădeau impresia unor noi jocuri de salon intelectuale. Freud cunoștea valoarea actualității. În 1920, în urma „sinuciderii“ Europei, a publicat *Dincolo de principiul plăcerii*, care a introdus ideea „instinctului morții“, curînd vulgarizată prin termenul de „dorință de moarte“. În cea mai mare parte a anilor '20, care au cunoscut un declin și mai mare al credinței religioase, în special printre oamenii educați, Freud a fost preocupat de religia anatomizantă, pe care o vedea ca pe o construcție pur umană. În *Vîitorul unei iluzii* (1927), el a vorbit despre încercările inconștiente ale omului de a îndulci nefericirea. „Încercarea de a găsi un ecran împotriva suferinței printr-o remodelare iluzorie a realității“, scria el, „este comună unui număr considerabil de oameni. Religiiile omenirii trebuie să fie clasate printre iluziile în masă de acest fel. Nimeni — se înțelege de la sine — dintre cei care împărtășesc o iluzie nu o recunoaște vreodată ca atare.“¹⁸

Părea să fie vocea noii epoci. Nu era pentru prima dată cînd un profet de cincizeci de ani, care predicase vreme îndelungată în pustiu, găsea dintr-o dată un public extaziat, în floarea tinereții. Ceea ce era atît de remarcabil în cazul freudismului erau calitatea sa proteică și ubicuitatea sa. Părea să aibă o explicație nouă și interesantă pentru orice. Și, datorită priceperii lui de a capta tendințele care abia se iveau într-o multitudine de discipline academice, părea să prezinte, cu o măiestrie strălucită și cu absolută încredere, idei ce fuseseră deja pe jumătate formulate în mințile elitei. „Așa am gîndit și eu întotdeauna!“ nota plin de admirație André Gide, în jurnalul său.

La începutul anilor '20, mulți intelectuali au descoperit că fuseseră freudieni ani de zile, fără s-o știe. Atracția era mare în special pentru romancierii, de la tânărul Aldous Huxley, al cărui șocant *Galben de crom* a fost scris în 1921, pînă la sobrul conservator Thomas Mann, pentru care Freud era „un oracol“.

Impactul lui Einstein și Freud asupra intelectualilor și artiștilor creatori a fost cu atât mai mare cu cît restabilirea păcii le-a arătat că începuse și încă mai era în curs de desfășurare o revoluție fundamentală în întreaga lume culturală, ale cărei drapele și ecouri erau conceptele relativității și freudismului. Această revoluție avea adînci rădăcini antebelice. Ea începuse deja în 1905, cînd a fost proclamată într-un discurs public, ținut — nici că se putea mai potrivit — de impresarul companiei *Ballets Russes*, Serghei Diaghilev:

Sîntem martorii celor mai mărețe clipe de bilanț din istorie, în numele unei culturi noi și necunoscute, care va fi creată de noi, dar care ne va și înlătura. Iată de ce, fără teamă ori neîncredere, ridic paharul în cinstea zidurilor în ruine ale minunatelor palate, precum și în cinstea noilor comandamente ale unei noi estetici. Singura dorință pe care eu, un senzualist incorigibil, o pot exprima este ca lupta ce va să vină să nu dăuneze binefacerilor vieții și ca moartea să fie tot atât de frumoasă și de înălțătoare ca și învierea.¹⁹

La vremea discursului lui Diaghilev, putea fi văzută la Paris prima expoziție a foviștilor. În 1913, el a pus în scenă în același decor *Sărbătoarea primăverii* a lui Stravinski; Schönberg publicase atonalele *Trei studii pentru pian* și Alban Berg *Cvartetul de coarde* (Opus 3); iar Matisse inventase termenul de „cubism“. În 1909, futuriștii și-au publicat manifestul, iar Kurt Hiller și-a fondat al său *Neuer Club* din Berlin, cuibul mișcării artistice care, în 1911, a fost numită pentru prima dată expresionism.²⁰ Aproape toate marile figuri creatoare ale anilor '20 publicaseră, expuseseră ori jucaseră pe scenă pînă în 1914, iar în acest sens modernismul a fost un fenomen antebelic. Dar a fost nevoie de convulsiile disperate ale marii lupte și de prăbușirile de regimuri pe care le-a precipitat pentru a da modernismului dimensiunea politică radicală care îi lipsise pînă atunci și sentimentul unei lumi în ruine pe care se putea construi una nouă. Nota elegiacă, ba chiar aprehensivă, pe care a atins-o Diaghilev în 1905 a fost astfel deosebit de perceptivă. Granițele politice și culturale ale schimbării nu puteau fi separate, așa cum nu se putuse face acest lucru în perioada tulbure a revoluției și romantismului din anii 1790–1830. S-a făcut observația că James Joyce, Tristan Tzara și Lenin erau toți exilați rezidenți în Zürich, în 1916, așteptînd să vină și vremea lor.²¹

O dată cu sfîrșitul războiului, modernismul a erupt pe scena aparent pustie, beneficiind de o publicitate scăpărătoare. În seara de 9 noiembrie 1918, un Consiliu Expresionist al Intelectualilor s-a întrunit în clădirea Reichstagului din Berlin, cerînd naționalizarea teatrelor, subvenționarea de către stat a profesiunilor artistice și demolarea tuturor academiilor. Suprarealismul, care a

fost gândit parcă să dea o exprimare vizuală ideilor freudiene — deși originile sale erau oarecum independente —, a avut propriul său program de acțiune, la fel ca futurismul și dadaismul. Dar asta era doar la suprafață. Dincolo de ea, era dezorientarea în spațiu și timp indusă de relativitate și gnosticismul sexual al lui Freud, care părea a fi caracterizat noile modele creative. La 23 iunie 1919, Marcel Proust a publicat *În umbra fetelor*, începutul unui vast experiment al fracționării timpului și al emoțiilor sexuale subterane ce rezumau noile preocupări. Șase luni mai târziu, la 10 decembrie, el a primit Premiul Goncourt, iar centrul gravitațional al literelor franceze s-a deplasat în mod decisiv, distanțându-se de marii supraviețuitori ai secolului al XIX-lea.²² Bineînțeles că, deocamdată, astfel de lucrări circulau numai într-un cerc restrâns de persoane influente. Proust a trebuit să-și publice primul volum pe cheltuiala sa și să-l vîndă la o treime din costul de producție (chiar și în 1956, ediția completă a operei *În căutarea timpului pierdut* încă se vindea într-un tiraj mai mic de 10 000 de exemplare pe an).²³ James Joyce, care și el lucra la Paris, nu putea fi publicat deloc în Insulele Britanice. *Ulise*, terminat în 1922, a trebuit să fie scos la o tipografie particulară și trecut ilegal peste graniță. Dar semnificația lui nu a fost trecută cu vederea. Nici un roman nu a ilustrat mai clar măsura în care conceptele lui Freud pătrunseseră în limbajul literaturii. În același an, 1922, poetul T.S. Eliot, el însuși un profet nou identificat al epocii, scria că aceasta „distrusese în întregime secolul al XIX-lea”²⁴. Proust și Joyce, cei doi mari inovatori, care au mutat centrul de gravitație, erau incompatibili unul cu altul în acea *Weltanschauung* pe care în mod afit de nepotrivit o împărțeau. Ei s-au cunoscut la Paris, la 18 mai 1922, după premiera cantatei scenice *Vulpea* a lui Stravinski, la o petrecere dată în cinstea lui Diaghilev și a trupei sale, la care au participat compozitorul și scenograful său, Pablo Picasso. Proust, care deja îl insultase pe Stravinski, a avut proasta inspirație să-l conducă acasă cu taxiul pe Joyce. Beat, irlandezul l-a asigurat că nu citise nici o silabă din lucrările sale, iar Proust, iritat, i-a întors complimentul, apoi a plecat mai departe la Ritz, unde avea un aranjament să i se dea de mîncare la orice oră din noapte.²⁵ Șase luni mai târziu era mort, nu înainte însă de a fi fost salutat ca interpret literar al lui Einstein într-un eseu al celebrului matematician Camille Vettard.²⁶ Joyce l-a desființat în *Veghea lui Finnegan*, cu un calambur: „*Prost bitte*”.

Ideea că scriitorii ca Proust și Joyce au „distrus” secolul al XIX-lea, tot așa de clar cum au făcut-o Einstein și Freud cu conceptele lor, nu este așa de ciudată cum ar putea părea. Secolul al XIX-lea a fost punctul culminant al filozofiei responsabilității personale — ideea că fiecare dintre noi trebuie să dea seama în mod individual pentru acțiunile sale —, care a fost moștenirea comună a iudeo-creștinismului și a lumii clasice. După cum avea să arate Lionel Trilling, analizînd verdictul dat de Eliot cu privire la *Ulise*, în secolul al XIX-lea era posibil ca un estetik de marcă precum Walter Pater, în *Renașterea*, să catalogheze capacitatea de „a arde cu o flacăra ce strălucește

ca o piatră prețioasă“ drept „succes în viață“. „În secolul al XIX-lea“, scria Trilling, pînă și „o minte atît de inteligentă și detașată ca aceea a lui Pater putea considera ca de la sine înțeles că viața unei persoane individuale poate fi judecată în termeni de succes ori eșec.“²⁷ Romanul secolului al XIX-lea fusese preocupat în esență de succesul moral ori spiritual al individului. În căutarea timpului pierdut și *Ulise* au marcat nu numai apariția anti-eroului, ci și distrugerea eroismului individual ca element central în creația imaginativă, precum și o sfidătoare lipsă de preocupare pentru ajungerea la un echilibru și la verdicte morale. Exercițarea voinței individuale a încetat să mai fie trăsătura cea mai interesantă a comportamentului uman.

Acest lucru era în deplin acord cu noile forțe ce conturau epoca. Marxismul, care-și făcea loc la putere pentru prima dată, era o altă formă de gnosticism care pretindea să pătrundă prin aparența percepută empiric a lucrurilor pînă la adevărul ascuns de dincolo de ea. În cuvinte ce prefigurează în mod izbitor pasajul din Freud pe care tocmai l-am citat, Marx a rostit: „*Modelul final* al relațiilor economice văzut la suprafață [...] este foarte diferit de *modelul lor esențial intern, care este ascuns*.“²⁸ La suprafață, oamenii păreau să-și exercite liber voința, să ia decizii, să determine evenimente. În realitate, celor familiarizați cu metodele materialismului dialectic, acești indivizi, deși puternici, le păreau a fi doar rămășițe ale unui naufragiu, împinse de colo-colo de talazurile irezistibile ale forțelor economice. Comportamentul fals al indivizilor nu făcea decît să ascundă modelele de clasă de care aproape că nu erau conștienți, dar pe care nu aveau puterea să le sfideze.

De asemenea, în analiza freudiană, conștiința personală, care s-a aflat chiar în centrul eticii iudeo-creștine și a fost motorul realizării individualiste, a fost negată, fiind privită ca un simplu dispozitiv de siguranță, creat colectiv, pentru a proteja ordinea civilizată de înspăimîntătoarea agresivitate a ființelor omenesti. Freudismul a reprezentat multe, dar dacă a avut o esență, aceasta a fost descrierea vinovăției. „Tensiunea dintre asprul supraeu și eul care îi este subordonat“, scria Freud în 1920, „noi o numim sentiment de vinovăție.[...] Civilizația pune stăpînire pe dorința periculoasă de agresiune a individului, slăbind-o, dezarmînd-o și stabilind în interiorul lui o forță care să o supravegheze, ca o garnizoană într-un oraș cucerit.“ Sentimentele de vinovăție erau astfel nu un semn al viciului, ci al virtuții. Supraeul conștiinței era prețul drastic pe care-l plătea individul pentru menținerea civilizației, iar costul său în suferință avea să crească în mod inexorabil pe măsura avansării civilizației: „O nefericire exterioară amenințată [...] a fost schimbată pe o nefericire interioară permanentă, pe tensiunea sentimentului de vinovăție.“ Freud spunea că intenționează să arate că sentimentele de vinovăție, nejustificate de vreo fragilitate a omului, sînt „problema cea mai importantă în dezvoltarea civilizației“²⁹. S-ar putea, după cum sociologii sugerau deja, ca societatea să fie vinovată în mod colectiv, prin crearea condițiilor care

au făcut inevitabile crima și viciul. Dar sentimentele de vinovăție personale erau o iluzie care trebuia risipită. Nici unul dintre noi nu era vinovat în mod individual; eram vinovați în bloc.

Marx, Freud, Einstein au transmis cu toții același mesaj anilor '20: lumea nu era ceea ce părea să fie. Simțurile, ale căror percepții empirice ne formează ideile despre timp și distanță, bine și rău, lege și justiție și natura comportamentului uman în societate, nu prezentau încredere. Mai mult, analiza marxistă și cea freudiană au subminat amândouă, fiecare în felul ei, extrem de dezvoltatul simț al răspunderii personale și al datoriei față de un cod moral stabilit și adevărat din punct de vedere obiectiv, care se afla în centrul civilizației europene a secolului al XIX-lea. Impresia pe care o căpătau oamenii de la Einstein, cea a unui univers în care toate măsurile valorii erau relative, a ajutat la confirmarea acestei viziuni — consternantă și îmbucurătoare în același timp — de anarhie morală.

Și oare nu fusese „anarhia pură“, după cum spunea W.B. Yeats în 1919, „slobozită peste lume“? Multora războiul le păruse cea mai mare calamitate de la căderea Romei. Germania, de teamă și ambiție, și Austria, din resemnare și disperare, purtaseră războiul cu totul altfel decât ceilalți beligeranți. El a marcat punctul culminant al valului de pesimism din filozofia germană, care a fost trăsătura dominantă a acesteia în perioada antebelică. Pesimismul german, care contrasta puternic cu optimismul bazat pe schimbarea politică și reformele care aveau loc în Statele Unite, Marea Britanie și Franța, ba chiar și în Rusia în deceniul de dinainte de 1914, nu aparținea exclusiv intelighenției, ci se întîlnea la toate nivelurile societății germane, mai ales la vîrf. În săptămîinile care au precedat izbucnirea marelui conflict, Kurt Riezler, secretarul și confidentul lui Bethmann Hollweg, nota elanul sumbru cu care stăpînul lui purta Germania și Europa spre abis. 7 iulie 1914: „Cancelarul se așteaptă ca un război, oricare ar fi rezultatul acestuia, să ducă la dezrădăcinarea a tot ceea ce există. Lumea existentă e foarte învechită, lipsită de idei.“ 27 iulie: „Un sumbru verdict dincolo de puterea omenească afirmă deasupra Europei și a poporului nostru.“³⁰ Bethmann Hollweg era născut în același an ca Freud și personifica parcă „instinctul morții“ pe care cel din urmă tot bătea monedă spre sfîrșitul cumplitului deceniu. Ca majoritatea germanilor educați, el citise lucrarea lui Max Nordau *Degenerare*, publicată în 1895, și era la curent cu teoriile degenerative ale criminologului italian Cesare Lombroso. Război sau nu, omul era într-un declin inevitabil, civilizația se îndrepta spre distrugere. Astfel de idei erau la ordinea zilei în Europa Centrală, pregătind calea pentru suspinul de aprobare cu care a fost întîmpinată cartea *Declinul Occidentului* a lui Oswald Spengler, întîmplător publicată în 1918, cînd sinuciderea prezisă fusese înfăptuită.

Și mai la Vest, în Anglia, Joseph Conrad (el însuși din Est) fusese singurul scriitor important care își manifestase pesimismul, reflectîndu-l într-o serie întregă de romane șocante: *Nostromo* (1904), *Agentul secret* (1907),

CUPRINS

<i>Mulțumiri</i>	6
1 O lume relativistă	9
2 Primele utopii despotice	56
3 În așteptarea lui Hitler	109
4 Decadența legitimității	141
5 O teocrație infernală, un haos celest	178
6 Ultima Arcadie	203
7 Degringoladă	229
8 Demonii	259
9 Zenitul agresiunii	305
10 Sfirșitul vechii Europe	335
11 Anul de răscruce	365
12 Supraputere și genocid	389
13 Pace prin teroare	422
14 Generația Bandung	454
15 Regatele lui Caliban	492
16 Experiment cu jumătate din omenire	528
17 Lazărul european	557
18 Încercarea de sinucidere a Americii	594
19 Colectiviștii ani șaptezeci	638
20 Recuștigarea libertății	675
<i>Note</i>	762
<i>Indice</i>	833